

RA'NO QOBULOVA,  
*filologiya fanlari nomzodi*

## HAMID SULAYMON – O'ZBEK ADABIYOTI JONKUYARI

**Annotatsiya:** Maqolada professor H.S.Sulaymonovning hayot yo'li va ilmiy, tashkiliy, rahbarlik faoliyati, xususan, O'zR FA Alisher Navoiy nomidagi Davlat adabiyot muzeyini va uning filiallarining viloyatlarda tashkil qilinishi, "Xazoyin ul-maoni-y"ning tanqidiy matnining yaratilishi, Navoiy tanlangan asarlarining nashr etilishi hamda "Navoiy dos-tonlari", "Boburnoma"ga ishlangan miniatyuralarining muhtasham albomlari haqida fikr yuritiladi.

**Kalit so'zlar:** Hamid Sulaymonov, Navoiy qo'lyozmalari, matnshunoslik, lirika, ekspozitsiya, o'zbek ziyolilari, adabiyot muzeyi.

**Аннотация:** В статье освящён жизненный путь и научная, организаторская, руководящая деятельность профессора Х.С.Сулейманова. В частности, организация Государственного музея литературы имени Алишера Навои АН Уз и его филиалов в областях, создание критического текста "Хазойин ул-маони", открытие дивана Хафиза, внедрение в научное использование рукописей "Дивана Фани", издание избранных произведений Навои в 15 томах на узбекском и в 10 томах на русском языках, а также великолепных альбомов миниатюр "Дастаны Навои", "Бабурнаме".

**Ключевые слова:** Хамид Сулейманов, рукописи Навои, текстология, лирика, экспозиция, узбекская интеллигентция, музей литературы.

Hozirgi zamon o'zbek fanining turli sohalari ni rivojlantirishga katta hissa qo'shgan, ismlari jahonga mashhur olimlarimiz bilan faxrlanamiz. Ularning qatorida O'zbekistonda xizmat ko'rsatgan fan arbobi, Beruniy nomidagi Davlat mukofoti laureati, filologiya fanlari doktori, matnshunos va manbashunos olim professor Hamid Sulaymonovning alohida o'rni bor.

Hamid Sulaymonov 1911-yil 5-may kuni Toshkentning qadimiy Kamolon mahallasida o'zbek kinemotografiyasining asoschilaridan biri, aktyor, rejissyor, kinossenarist ma'rifatparvar Sulaymonxo'ja oilasida dunyoga keldi. Bolalik chog'larida dastlabki savod va ta'limni uyda oldi, usta Mo'mindan rassomchilikni o'rgandi. Keyin Toshkentdagi Namuna maktabida tahsilni davom ettirdi. Bolaligi otasi bilan kinostudiyada o'tgan Hamid Sulaymonov 1928–1932-yillarda Moskvaga yo'l oldi va Butunittifoq Davlat kinemotografiya instituti (VGIK)ga kirib, operatorlik va rejissyorlik sohalarida o'qidi. Qaytib kelgach, ma'lum vaqt kinoxronikada ishladi, SAGUda xorijiy adabiyot tarixidan dars berdi. 1935-yili u O'rta Osiyo universitetining pedagogika fakulteti bazasida yangi ochilgan Pedagogika institutiga ishga taklif qilindi. Bu yerda Hamid Sulaymonov institut talabasi Fozila Komilovna bilan tanishdi. Bu ajoyib juftlik faqat oilaviy hayotda yelkadosh bo'lib qolmay, balki ishda ham hamfikir, hammaslak, o'zbek adabiyotining jonkuyar tadqiqotchilari bo'ldilar. Institutni bitirgach Fozila Sulaymonova O'rta Osiyo Davlat universitetida chet el adabiyotidan dars berdilar, Hamid Sulaymonov Pedagogika institutida ishni davom ettirdilar.

Urushdan keyin H.Sulaymonov Sank-Peterburgga yo'l oldi va aspiranturaga kirdi. Bu yerda u qisqa vaqt mobaynida akademik V.F.Shishmaryov rahbarligida fransuz yozuvchisi Prosper Merime novellalari bo'yicha nomzodlik disertatsiyasini yoqlab, yana Toshkentga qaytib keldi va ishini davom ettirdi.

Biroq butun oila uchun fojia keltirgan 1950-yili noyabr oyida Hamid Sulaymonov bir guruh o'zbek ziyolilari – olimlar, yozuvchi va shoirlar bilan birga stalinch qatag'on qurboni bo'lib, hibsga olindi. Tergov uch yilga yaqin davom etdi. "Ayblanuvchilar"ga yo millatchi yoki kosmopolit tamg'asi bosil-

di va aybiga “o‘z xohishi bilan iqror bo‘lish” talabi qo‘yildi. H.Sulaymonov xorijiy adabiyot va madaniyatga yon bosishda ayblanib, kosmopolitizm tarafdori deb topildi. To‘g‘risini aytganda, ayblov sababining ahamiyati yo‘q, maqsad – bir guruh yosh o‘zbek ziyolilarini ilmiy va madaniy hayotdan chetlashtirish. Hamma siyosiy mahbuslarga 25 yil lagerlarda bo‘lish jazosi tayinlandi. Arxiv materiallari guvohlik berishicha, domla bu guruhda so‘roq va qiynoqlarga bardosh bera olmay, bo‘ynilariga qo‘yilgan ayblovga majburan iqror bo‘lib, hujjatlarga imzo chekmagan yagona kishi edilar. Hamid Sulaymonov uzoq Sibir o‘rmonlarida kechgan mash‘um onlar haqida gapirishni yoqtirmas edilar. Ayrim paytlardagina u yerlarda daraxt kesganlari, chuqur qazib lager qurbonlarini ko‘mganlari haqida eslab, aynan shu yerlarda omon-eson o‘z vatanlariga qaytib kelsalar, o‘zbek adabiyoti bilan, aniqrog‘i Alisher Navoiy ijodi bilan shug‘ullanishga ahd qilganlarini aytar edilar.

Shunday ham bo‘ldi. 1955-yili surgundan qaytib kelgach, 1956-yildan boshlab O‘zR FA Til va adabiyot institutida ishlay boshladilar. H.Sulaymonov tadqiqotlarining asosiy obyekti Navoiy devonlarining qo‘lyozmalari bo‘ldi. Ma‘lumki, “Xazoyin ul-maoniy”dagi she‘rlar 1959-yilga qadar turli hajmdagi terma devonlar shaklida nashr etib kelingan edi. Olimning izlanishlari natijasida “Xazoyin ul-maoniy” devonlar majmuasining to‘liq holdagi nashri yaratildi. 1961 yili Alisher Navoiy “Xazoyin ul-maoniy” devonlarining tekstologik tadqiqoti mavzuida doktorlik dissertatsiyasini yoqladilar.

H.Sulaymonov Navoiy devonlarining to‘liq matnini dastlab sobiq Ittifoq fondlaridagi qo‘lyozma nusxalari asosida tayyorladilar. Ko‘p o‘tmay, domlaning sa‘y-harakatlari bilan Alisher Navoiyning Hirotda ko‘chirilgan mo‘tabar ikki kulliyotining fotonusxalari qo‘lga kiritildi. Bular xattot Darvesh Muhammad Toqiy tomonidan ko‘chirilgan va Istanbulning To‘pqopi saroy kutubxonasi fondida saqlanayotgan hamda Ali Hijroniy qo‘li bilan ko‘chirilgan Parij Milliy kutubxonasida saqlanayotgan kulliyotlar bo‘lib, ular ilm ahliga yaxshi ma‘lum. Shundan so‘ng Hamid Sulaymonov “Xazoyin ul-maoniy”ning tanqidiy matnini qayta tuzib chiqdilar.

Bu Porso Shamsiev tomonidan Alisher Navoiy ijodiga mansub eng yirik epik asar “Xamsa”ning tanqidiy matnidan keyin bu sohada amalga oshirilgan ikkinchi ulkan ish bo‘ldi. Hamid Sulaymonov “Xazoyin ul-maoniy” matni ustida olib borgan tadqiqotning yana bir muhim jihati uning tarkibidagi g‘azallarning xronologiyasini aniqlash bilan bog‘liq. Ma‘lumki, garchi buyuk shoirning o‘zi e‘tirof etga-

nidek, devonlari inson hayoti davrlariga ko‘ra to‘rt qismga ajratilgan va undagi asarlar shu asosda birlashtirilgan bo‘lsa-da, bu prinsipga izchil amal qilinmagan. H.Sulaymonov she‘riy kulliyot qo‘lyozmalari tarkibining qiyosiy tahlili asosida ko‘pgina she‘rlarning yaratilish davrini aniqlab, ularning jadvalini tuzdi. O‘zbek matnshunosligida uzoq vaqt davomida olim yaratgan “Xazoyin ul-maoniy” matni ilmiy-tanqidiy matn talablariga to‘liq javob berishi yoki bermasligi ustida bahsli fikrlar bildirib kelingan bo‘lsa-da, ammo u hozirga qadar Navoiy lirik merosining hamma saylanma va to‘liq nashrlari uchun birdan-bir ishonchli manba ekanligi ham e‘tirof etilgan. Quvonarlisi shuki, so‘nggi yillarda navoiyshunoslikda H.Sulaymonovning bu yo‘ldagi mehnatlari yosh tadqiqotchilar tomonidan o‘zining xolis bahosini topmoqda, “bu fidoyi olim faoliyatini o‘rganmasdan, uning tajribalariga tayanmasdan ulug‘ shoir lirikasini tekstologik o‘rganish, undagi muammolarni aniqlash hamda hal etish imkonsiz” ekanligi Navoiy lirikasi matnshunosligi tadrijiy rivojining tadqiqi asosida aniq ko‘rsatib berildi. (1)

Alisher Navoiy tavalludining 525 yillik yubileyi munosabati bilan O‘zR FA Til va adabiyot instituti tasarrufida bo‘lgan Alisher Navoiy nomidagi muzey bazasida O‘zbekiston Respublikasi hukumatining 1967-yil 18-yanvardagi farmoni bilan O‘zbekiston Fanlar Akademiyasi qoshida maxsus ilmiy va madaniy markaz sifatida tashkil etilgan Alisher Navoiy nomidagi Adabiyot muzeyi xalqimizning ko‘p asrlik adabiy madaniyatini jamlash, ularni muhofaza qilish, targ‘ib va tadqiq etishga qaratildi. Hamid Sulaymonov ilmiy faoliyatining katta qismi kechgan, mehnatlarining mahsuli bo‘lgan va, aytish mumkinki, hayoti kechgan ushbu maskanni tashkil qilishda muzey binosini ta‘mirlash ishlaridan boshlab, ekspozitsiyasini yaratish, uni yangi eksponatlar bilan to‘ldirib borishdagi xizmatlari butun ilmiy va ijtimoiy jamoatchilik tomonidan munosib ravishda e‘tirof etilgan. Muzeyning esdalik kitoblari jahonning turli katta-kichik mamlakatlaridan kelgan xorijiy sayyohlar va mutaxassislarining hayrat to‘la taassurotlari bilan to‘lib-toshgan.

Qisqa vaqt ichida muzeyning XIV–XX asr adabiyotlarini namoyish etuvchi boy ekspozitsiyasi yaratildi. 1976-yilda esa sovet davri o‘zbek adabiyotining vujudga kelishi va taraqqiyot bosqichlarini aks ettiruvchi katta bo‘lim qayta yaratildi, o‘zbek yozuvchilarining yangi chop etilgan ijod mahsullari to‘plandi, shoir va yozuvchilarning hozirda nodir xotiraga aylangan portretlari yaratildi. Domlaning g‘ayrati, tinib-tinchimasligi, ishlarni tashkil qilishda

har bir xodimni birdek jalb qilish iqtidori bu yerda ham o'zini yorqin namoyon etgan edi. Uning yoshlikda usta Mo'mindan olgan saboqlari, san'atga yaqindan dahldorlik, muhimi baland badiiy didi muzey ekspozitsiyasini yaratish va takomillashtirishda yorqin namoyon bo'ldi. Moskva, Sankt-Peterburgdan bu ishga jalb qilingan rassomlar, turli soha mutaxassisleri ham domlani bu jihatlari tan berib ketgan edi. Muzey ekspozitsiyasi har bir xodim uchun, xoh u zal nazoratchisi, ekskursiya olib boruvchi, rassom bo'lsin, xoh muzey ilmiy bo'limlarida ish olib borsin, birdek qadrli, burch va iftixor manbai edi. Bu tabiiy hol, zero, muzey – muzey olimlari tadqiqotlarining ko'zgusi, amaldagi in'ikosi. H.Sulaymonov rahbarligi davrida qaror topgan bu an'ana o'z davomini topdi.

Hamid Sulaymonov rahbarligida Alisher Navoiy nomidagi Davlat adabiyot muzeyi Toshkent, Andijon, Qo'qon, Samarqand, Jizzax shaharlaridagi adabiyot muzeylarining yaratilishi va faoliyat ko'rsatishida ilmiy-metodik markaz vazifasini ham o'tadi.

Domlani mantshunoslik va manbashunoslik sohalaridagi tajriba va bilimlari muzeyning ilmiy-tadqiqot yo'nalishining asosini tashkil qilgan faoliyatida ro'y-rost ifodasini topdi. Ishonch bilan aytish mumkinki, muzeyning o'sha davrdagi har bir xodimining ilmiy ishlari o'zbek adabiyoti tarixiga oid manbani tadqiq etib, ilmiy muomalaga kiritish bilan bog'liq edi va bu yo'nalish keyinchalik akademik Aziz Qayumov boshchiligidagi ham o'z davomini topdi. Bu boshqa turdosh muassasalar ilmiy yo'nalishini takrorlamaydigan o'ziga xos yo'nalish bo'ldiki, u tufayli adabiyotimiz tarixini, uning namoyondalarining ijodini o'rganish, xullas, filologik tadqiqotlar olib borish uchun asl manbalar doirasini ancha kengaytirish imkonini berdi.

Bu sohada ham Hamid Sulaymonovning xizmatlari beqiyos. Ma'lumki, olim bir qator xorijiy davlatlarning qo'lyozma fondlarida ish olib borganlar va bu ekspeditsiyalar davomida o'zbek adabiyoti tarixiga oid qimmatli materiallarni to'plab kelganlar. Bu borada Hindiston safarlari, ayniqsa, mahsuldor bo'ldi. Bu yerdagi izlanishlar davomida qo'lga kiritilgan eng katta yutuqlardan biri o'zbek adabiyoti tarixida ismi noma'lum bo'lgan Hofiz Xorazmiyning turkiy tilda yaratilgan katta hajmdagi devoni edi. Esimizda, domlani o'zlari bu topilmadan juda g'ururlanar edilar va bunga, albatta, asos bor edi. Hamid Sulaymonov bu devon haqidagi ma'lumotni Haydorobodning mashhur Salorjang muzeyi fondida saqlanayotgan va bu fondning ozchilik qismini tashkil qilgan turkiy

qo'lyozmalari kartotekasidan (Chunki katalogda ham bu qo'lyozmalar ko'rsatilmagan edi) topdilar va uning qo'lyozmasini 1975-yil 18-may yakshanba kuni qo'llariga birinchi marta tutdilar. O'zlari bu haqda shunday eslagan edilar: "Qo'lyozmani xazinadan chiqarib, qo'limga tutqazganlarida meni hayajonga solgan birinchi narsa devonning o'zbekchaligi va katta hajmi edi. Qo'lyozmani turli varaqlarini ochib, qaysi bir g'azal, matla'ni yoki "Hofiz" taxallusli maqta'ni o'qimayin, borgan sari hayajonim g'olib kela boshladi, chunki asar g'oyatda ravon o'zbek adabiy tilida yozilgan edi. Devonni ehtiyot qilib varaqlar ekanman, u qo'lyozmalar olamida juda kam topiladigan va mening Sharq qo'lyozmalarini o'rganishdagi 40 yillik tajribamda birinchi uchragan noyob javohirday bo'lib ko'rindi". (2: 24) Ma'lumki, bu devon Hindistondan ketirilgan fotokopiya asosida tadqiq etildi, nashrga tayyorlandi va ikki jildga bosib chiqarildi.

Alisher Navoiyning forsiy lirikasini o'zida jamlagan "Devoni Foni" qo'lyozmalarining iste'molga olib kirilishi hamda shoirning forsiy tilidagi she'riyatining o'rganilishi ham H.Sulaymon nomi bilan bog'liq. 1965-yilga qadar mazkur asar tuzilishi, qo'lyozmalari to'g'risida to'liq tasavvur mavjud emas edi. Olim devonning Parij (№ 285, № 1745), Tehron (№ 15002), Turkiya (№ Z850, № 1952) fondlarida saqlanadigan 5 noyob nusxasini qiyosiy o'rgandi. Shuningdek, shunday taxallusli boshqa shoirlarning terma devonlarini qiyosiy o'rganish natijasida, aynan buyuk shoir qalamiga mansublarini aniqladi. Bu devon Alisher Navoiyning o'n besh jildlik asarlar to'plamida birinchi marta muxlislar va olimlar e'tiboriga havola qilindi.

Hamid Sulaymonov tashabbusi bilan muzeyda adabiyot tarixi bilan chambarchas bog'liq bo'lgan xattotlik va kitobat tarixini, ayniqsa, miniatyura san'atini o'rta asr rassomlari uchun ilhom manbai bo'lgan badiiy adabiyot bilan bog'liqlikda o'rganish yetakchi mavzulardan biriga aylandi. Olim mashhur shoir va adiblar asarlariga ishlangan miniatyuralar albomlari seriyasini tayyorlashni maqsad qilib qo'ydi va tez orada "Alisher Navoiy dostonlariga ishlangan rasmlar" (T.: Fan, 1970) va "Boburnoma"ga ishlangan miniatyuralar, "Alisher Navoiy asarlarining badiiy qo'lyozmalari" (T., O'zKP MK nashriyoti, 1981) albomlari chop etildi. Afsuski, bevaqt o'lim H.Sulaymonovga bu ishlarni nihoyasiga yetkazish imkonini bermadi. Ammo olimning bu yo'nalishdagi hamma rejalari va loyihalari Fozila Sulaymonova tomonidan amalga oshirildi. "Alisher Navoiy asarlariga ishlangan rasmlar" (– T.: Fan, 1982), "Nizomiy "Xamsa" siga

ishlangan rasmlar” (ikki marta nashr bo’lgan: T., O’zKP MK nashriyoti, 1982; – T.: Fan, 1985), “Amir Xusrav asarlariga ishlangan rasmlar” (T., 1983) kabi albomlar shular jumlasidandir. Hozirda bu to’plamlar o’z materiali bo’yicha ham, poligrafik jihatdan oliy darajada bajarilgani bilan ham bibliografik nodir nashrlarga aylangan.

Muzeyda to’rt mingdan ziyod nodir qo’lyozma va toshbosma kitoblarni jamlagan maxsus fond, chet el fondlari va shaxsiy kutubxonalarda saqlanayotgan o’zbek ababiyoti tarixiga oid nodir qo’lyozmalarning fotonusxalari va mikrofilmlari to’plami, sovet davri adabiyoti namoyondalari arxivi, folklor asarlari arxivi vujudga keltirildiki, bu fondlar o’zbek adabiyoti va folklori tarixi bilan shug’ullanuvchi olimlar uchun qimmatli manba vazifasini o’tab kelganligi ilmiy jamoatchilikka yaxshi ma’lum.

Hamid Sulaymonovning o’zbek adabiyoti va ayniqsa, Alisher Navoiy ijodining jonkuyar targ’ibotchisi sifatidagi xizmatlariga ham to’xtalmay bo’lmaydi. Ma’lumki, navoiyshunosligimizning har bir rivojlanish davrining yutuqlari buyuk shoir asarlarining ommaviy nashrlarida o’z ifodasini topdi va bu nashrlar uning tarjima asarlariga asos bo’ldi. 1941 yilda shoir tavalludining 500 yilligiga bag’ishlab rus tilida chop etilgan mo’jazgina g’azallar to’plamidan keyin (3), ***har xil hajmdagi tarjima nashrlar yuzaga keldi. Nihoyat, Navoiy tavalludining 525 yilligi munosabati bilan nashr qilingan ona tilidagi 15 tomlik asarlar to’plami in’ikosi sifatida rus tilidagi 10 tomlik asarlar to’plami o’quvchilarga taqdim etildi. Bu davrga kelib, shoirning rus tiliga tarjima qilingan lirik asarlarining o’zi ushbu to’plamning dastlabki ikki tomini tashkil qildi.*** (3) Bunda tarjimonlar uchun taglama matnlarni tayyorlash, ularni Toshkent, Moskva, Sankt-Peterburgda yashaydigan o’ttizdan ortiq (aniqrog’i 36 nafar) tarjimon-shoirlarga yetkazib berish, tarjimalarni to’plab saralash va to’plam holiga keltirish ishlariga Hamid Sulaymonov boshchilik qildi. Bu nashr ham, o’zining kamchiliklari, ayrim tarjimalarning saviyasiga qaramay, keyingi nashrlar uchun asos bo’lib kelmoqda.

Ekspozitsiya bilan bog’liq yana bir gap. Domla qadimgi adabiyot va o’zbek folklori zallarini ochish zarurligini ko’p marta aytardilar va o’zlarining e’lon qilingan maqolalarida ham ta’kidlar edilar. Bu ishlarga tayyorgarlik boshlab yuborilgan va kelgusi ishlar rejalari domlaga xos keng ko’lamda tuzilgan ham edi. 1976 yili e’lon qilingan bir maqolada bu reja shunday bayon qilinadi: “...Xalq og’zaki ijodini to’plash ishi ham keng ko’lamda va

jadallik bilan olib boriladi. O’zbekiston va qo’shni respublikalarda folklor materiallarini to’plashni muntazam ravishda ta’minlash ko’zda tutilgan. O’zbek xalqining folklor merosini imkon boricha mukammal to’plash maqsadida muzey ma’muriyati tashabbusi bilan 1977-yildan boshlab Shimoliy Afg’onistonning Balx, Mozori Sharif, Qunduz kabi shaharlariga qator ekspeditsiyalar uyushtirish programmalari tuzildi. Muzeyning chet el kutubxonalarga uyushtirayotgan arxeografik ekspeditsiyasi 1977-yil boshida Hindiston fondlarida ishlashni to’xtatib, 1977–1980-yillarda o’z ishini Eron, Turkiya va Pokiston qo’lyozma fondlarida davom ettiradi”. (4) Domla vafot etmaganlarida, bu ishlarni tashkil qilib, amalga oshirishlariga hech shubha yo’q. Domlaning shu orzulari amalga oshishiga umid bog’lab qolamiz. Zero, bunga hozirgi kunda katta imkoniyatlar mavjud.

Vaqt o’tgan sayin “Tog’larning balandligi ularning poyida emas, uzoqdan yaxshiroq ko’rinadi”, degan hikmatning mazmun-mohiyati tobora tiniqlashib borar ekan. Odamlar bilan ham xuddi shunday. Domlaning naqadar ulkan g’oyalar egasi bo’lganlari va bu g’oyalarni amalga oshirishda naqadar mard, dadil, yarim yo’lda to’xtab qolmaydigan qat’iyatli inson bo’lganlari vaqt o’tishi bilan tobora yorqin namoyon bo’lmoqda. Shu bilan birga, H.Sulaymonov qiyofasi shogirdlari, hamkasblari xotirasida talabchan va mehribon ustoz, nozik hazil-mutoyibadan samimiy zavqlanadigan, quvnoq odam, dilkash suhbatdosh, yuksak madaniyat egasi sifatida namoyon bo’ladi. Bu chin insonni shaxsan bilgan, u bilan yonma-yosh ishlagan kishilar safi ham tobora torayib borayotganiga qaramay, Hamid Sulaymonov xotirasi olim butun umrini bag’ishlagan Alisher Navoiy nomidagi adabiyot muzeyi zallarida, muzey ilmiy jamoasi va ekspozitsiya xodimlarining badiiy-ma’naviy merosimizni saqlash va targ’ib qilish yo’lidagi sa’y-harakatlarida saqlanib qolishiga ishonamiz.

#### Foydalanilgan adabiyotlar ro’yxati:

1. Namozova Zilola. *Navoiy lirikasi matnshunosligi tadqiqi tadriji* (Hamid Sulaymon ilmiy faoliyati asosida). *Filologiya fanlari bo’yicha falsafa doktori (phd) dissertatsiyasi avtoreferati*. – T., 2020.
2. *Adabiy meros*, 1976, 6-son, 24-bet.
3. Alisher Navoi. *Lirika*. T.: Goslitizdat, 1941.
4. Alisher Navoi. *Sochineniya v 10 tomax. Sokroviuynitsa misley. T.1.* – T.: Fan, 1968; *Shu asar, T.2.* – T.: Fan, 1969.
5. *Adabiy meros*, 1976-yil, 4-son, 7-bet.